

УДК 37.09-055.2(477.51)«19»

DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.61.2025.347308>

А. Г. Бровко

ORCID ID: 0000-0002-8490-7990

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Ю. М. Давиденко

ORCID ID: 0009-0009-2476-093X

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Е. М. Кучменко

ORCID ID: 0000-0003-1311-4181

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

A. Brovko

Nizhyn Mykola Gogol State University

Y. Davydenko

Nizhyn Mykola Gogol State University

E. Kuchmenko

Nizhyn Mykola Gogol State University

НІЖИНСЬКА ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ ІМ. Р. Б. РИМШІ ЯК ОСЕРЕДОК РОЗВИТКУ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ (1917–1920 рр.)

*Nizhyn Women's Gymnasium Named after R. B. Rymsha as a
Centre for the Development of Women's Education (1917–1920)*

У статті висвітлено створення та діяльність ніжинської жіночої гімназії ім. Римші. Зокрема, акцентовано на причинах заснування цього навчального закладу, особливостях відкриття та функціонування установи. З'ясовано, що гімназія була створена за ініціативи Б. Римші та не мала комерційної мети, тому основним джерелом прибутку була плата за навчання від учениць. Спочатку гімназія створювалась як чотирикласний заклад, утім з часом кількість класів поступово збільшувалася. На 1919 р. у гімназії було засновано 6 класів. Гімназія, як і будь-який заклад освіти мала колегіальні органи влади — піклувальну раду та педагогічну раду. Також, при школі був заснований і батьківський комітет, який також брав участь у житті закладу. Особливістю гімназії було те, що крім передбачених програмою предметів, які викладали російською мовою, учениці додатково вивчали українську мову та історію України. Ніжинська третя жіноча гімназія в зазначений період мала низку труднощів, котрі полягали як у фінансову плані, так і у відсутності власного приміщення. Тому доводилось орендувати приміщення інших установ для занять, користуватися бібліотечними фондами інших освітніх установ міста. Окрім навчаль-

ного процесу, гімназія з виховною та розвивальною метою проводила для учениць гімназії екскурсії, організовувала різні заходи (літературні вечори, гуртки тощо). З приходом радянської влади заклад було реорганізовано в семирічну радянську школу.

Ключові слова: третя жіноча гімназія, навчальний заклад, жіноча освіта, Ніжин, піклувальна рада, батьківський комітет, радянська школа.

This article examines the establishment and activities of the Nizhyn Rymsha Women's Gymnasium. Particular attention is devoted to the reasons for founding this educational institution and the distinctive features of its opening and operation. The study reveals that the gymnasium was created on the initiative of B. Rymsha and did not pursue commercial objectives; consequently, tuition fees from students constituted the primary source of income. Initially established as a four-class institution, the gymnasium gradually expanded over time. By 1919, it comprised six classes. Like any educational institution, the gymnasium maintained its own collegial bodies — a board of trustees and a pedagogical council. A parents' committee was also established, which participated actively in the life of the institution. A distinctive feature of this gymnasium was that, in addition to the curriculum subjects taught in Russian, students received supplementary instruction in the Ukrainian language and the history of Ukraine. The Nizhyn Third Women's Gymnasium faced a number of challenges, both financial and infrastructural, notably the absence of its own premises. Consequently, it was compelled to rent facilities from other institutions for classes and to utilise educational materials and libraries from neighbouring schools. Beyond the educational process, the gymnasium organised excursions, literary evenings, clubs, and other cultural events for students, serving educational and developmental purposes. The Nizhyn Third Women's Gymnasium was established to meet the educational needs of female students from Nizhyn and the surrounding area, as other institutions, due to overcrowding, were unable to admit all applicants. This educational institution was created on a public basis at the initiative of the professoriate and teaching staff of Nizhyn; therefore, the sole source of funding for the gymnasium was tuition fees, the cost of which gradually increased. The educational process of the institution was organised in such a way that students could not only study various disciplines but also participate in literary and historical clubs, performances, and various events that contributed to their comprehensive development. However, despite progressive changes, the development of women's education in Nizhyn faced a number of difficulties, primarily concerning insufficient funding, the absence of its own premises, and the lack of necessary material and technical resources. Despite these challenges, the Third Women's Gymnasium continued to function, collaborate with other institutions and organisations, and increase the number of classes and disciplines

offered. With the establishment of Soviet power, the institution was reorganised into a seven-year Soviet school.

Keywords: third women's gymnasium, educational institution, women's education, Nizhyn, board of trustees, parents' committee, Soviet school.

Актуальність теми зумовлена тим, що звернення до історичних джерел досліджуваного періоду дає змогу значно поглибити розуміння розвитку освітньо-виховних систем у жіночих фахових навчальних закладах різних типів. Це сприяє повнішому аналізу загального рівня освіти населення України, зокрема жінок, а також їхньої професійної підготовки. Дослідження дає змогу простежити закономірності формування й становлення жіночої професійної освіти в контексті соціально-політичних і культурних трансформацій, що відбувалися на теренах України в досліджуваний період.

На початку ХХ ст. жіноча освіта в Україні, зокрема в Ніжині, активно розвивалася. Це було обумовлено загальноосвітніми тенденціями емансипації жінок, розширенням їхніх прав і можливостей, а також зростанням потреби в кваліфікованих фахівцях у різних сферах суспільного життя. Ніжин, як важливий освітній і культурний центр, відігравав помітну роль у формуванні та розвитку жіночої освіти Лівобережної України. Особливе значення мали жіночі гімназії, які не лише забезпечували базову та середню освіту, але й формували духовно-культурні цінності, необхідні для виховання освічених та активних жінок (Кобченко, К. 2012). Однією з таких установ була Ніжинська третя жіноча гімназія. Відзначимо, що особливістю зазначеного навчального закладу було те, що крім передбачених програмою традиційних предметів навчальних курсів, викладання яких велося російською мовою, учениці додатково вивчали українську мову та історію України¹.

Як свідчать історичні розвідки, дисципліни, пов'язані з українознавством, впроваджувались у навчальний процес не лише в Ніжині, а й, наприклад, у жіночій гімназії Славутинської в Кам'янці-Подільському (Сухенко, Т. В. 1998, с. 73).

На нашу думку, важливим недоліком навчального процесу в українських закладах середньої освіти було викладання дисциплін російською мовою. Через це навчання в зазначений період переважно було відірване від національних традицій і культурного середовища, що призвело частково до формування віддаленого від реалій виховання, яке не мало природного зв'язку з національною ідентичністю.

Варто відзначити, що дослідження історії Ніжинської жіночої гімназії сприяє глибшому розумінню розвитку освітніх закладів Лівобережної України, зокрема Чернігово-Сіверщини, а також модернізації в системі жіночої освіти на початку ХХ ст.

¹ Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (далі — ВДАЧОН). Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 54.

1917 р. у Ніжині була відкрита жіноча гімназія ім. Римші. Необхідність відкрити заклад виникла через нестачу місць у наявних жіночих гімназіях, через яку багато дітей не мало змоги навчатись. Як і більшість приватних освітніх закладів, третя жіноча гімназія була заснована на особисті кошти й утримувалась за рахунок оплати за навчання¹. Особливою рисою цієї гімназії було те, що нарівні з предметами, що викладалися російською, програма включала додаткове вивчення української мови та історії України, що цілком відповідало вимогам часу в контексті національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр. Варто відзначити, що в деяких освітніх закладах досліджуваного періоду, передбачалося вивчення необов'язкових предметів за додаткову плату, тому учениці з незаможних родин не мали можливості вивчати ці дисципліни. Яскравим прикладом стала Ніжинська гімназія П. Кушакевич, де за вивчення іноземних мов (німецької та французької) учениці щорічно сплачували 7 руб. 50 коп. за кожен обраний предмет. У свою чергу, в гімназії Г. Крестинської за вивчення необов'язкових предметів доплата не встановлювалась. У той час як у Ніжинській гімназії Б. Римші необов'язкових предметів не було взагалі. Оскільки засновник гімназії до курсу обов'язкових предметів ввів німецьку та французьку мови, а також малювання, тим самим, надавши можливість всім ученицям вивчати зазначені предмети безкоштовно². Навчання в гімназії доповнювалося участю учениць у літературних та історичних гуртках, виступах та інших заходах, що забезпечувало їхній гармонійний розвиток.

Хоча розвиток жіночої гімназійної освіти на Чернігівщині привернув увагу низки науковців, утім діяльність Ніжинської жіночої гімназії ім. Римші так і не стала предметом спеціального дослідження. Переважно зіштовхуємося з невеликими, фрагментарними згадками про функціонування ніжинської гімназії в контексті висвітлення розвитку жіночої освіти початку ХХ ст. Зокрема, відомості про діяльність Ніжинської третьої жіночої гімназії знаходимо в наукових працях І. Лисенко³, Г. Самойленко, О. Самойленко (Самойленко, Г. В., Самойленко, О. Г. & Самойленко, С. Г. 1996; Самойленко, О. В. 2013, с. 280–284). Розвитку жіночої освіти присвятила дослідження Е. Ліхачова, яка збирала факти про заснування, фінансування та розвиток жіночих інститутів, зосередившись на Київському, Харківському та Одеському. Її роботу продовжили О. Піллер, Н. Зінченко, Л. Соколова та Фелінг, які досліджували роль жіночої освіти в історії Російської імперії⁴. Сучасні науковці досліджують різні аспекти розвитку жіночої середньої освіти в Україні в ХІХ —

¹ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 60.

² ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 39–40.

³ Лисенко І. В. Розвиток шкільної освіти та педагогічної думки на Чернігівщині (ХІХ — початок ХХ століття): автореф. дис. ... к. пед. н. Івано-Франківськ, 2009. 20 с.

⁴ Сухенко Т. В. Жіноча середня освіта в Україні (ХІХ — поч. ХХ ст.): автореф. дис. ... к. і. н.: Київ, 2001. 19 с.

на початку ХХ ст. Проблему віддзеркалено в наукових розвідках О. Аніщенко (Аніщенко, О. 2000, с. 46–47), Н. Дем'яненко¹, Т. Діденко (Діденко, Т. 2021, с. 59–69), О. Клочко (Клочко, О. М. 2017, с. 18–21), Ю. Гучок та Д. Рига (Гучок, Ю. & Рига, Д. 2022, с. 120–128), С. Самаріна² та ін.

Утім, незважаючи на значну кількість праць присвячених жіночій освіті, діяльність Ніжинської третьої жіночої гімназії залишається малодослідженою та потребує подальшого вивчення.

Мета статті — розкрити особливості становлення та діяльності Ніжинської жіночої гімназії ім. Римші (1917–1920 рр.).

Завдання дослідження: визначити причини заснування ніжинської жіночої гімназії; розкрити діяльність навчального закладу та проаналізувати основні труднощі, з якими зіштовхнувся освітній заклад.

Джерельну базу дослідження становлять архівні матеріали Відділу державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині. Було опрацьовано справи Ф. 1396 «Ніжинська третя жіноча гімназія. М. Ніжин, Чернігівської губернії. 1917–1920 рр.». Матеріали справ переважно складаються з протоколів засідань колегіальних органів гімназії, аналіз яких дає змогу простежити діяльність закладу, організацію навчального процесу та внутрішній розпорядок, успішність учениць, склад педагогічного колективу та фінансову діяльність закладу. Звіти про діяльність батьківського комітету дають змогу з'ясувати роль і функції комітету в житті гімназії. Дослідження листування гімназії з різними установами дає можливість з'ясувати низку питань про організаційну діяльність закладу.

Наукова новизна дослідження полягає в аналізі та висвітленні діяльності жіночої гімназії та введені до наукового обігу нових історичних джерел — протоколів засідань педагогічної ради, піклувальної ради, звіти про роботу батьківського комітету, листування з департаментом народної освіти та іншими представниками освітніх установ.

Методологія дослідження ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму та об'єктивності, що дало змогу вивчити явища в їхньому історичному контексті та взаємозв'язку. На основі принципу історизму ми з'ясуємо умови та обставини, за яких велася навчальна діяльність гімназії, визначаємо, які чинники впливали на цю діяльність. Поєднання принципів історизму й наукової об'єктивності дало змогу всебічно дослідити факти, явища та події, розглядаючи їх у зв'язку з конкретними історичними умовами. Основним методом став аналіз архівних джерел досліджуваного періоду. Водночас використовувались і такі методи як: порівняльно-історичний, хронологічний та методи аналізу й синтезу для об'єктивних висновків. Засто-

¹ Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (ХІХ — перша чверть ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра пед. н. Київ, 1999. 40 с.

² Самаріна С. І. Проблема дисципліни учнів в історії шкільної освіти України (друга половина ХІХ — початок ХХ століття): автореф. дис. ... к. пед. н. Житомир, 2012. 22 с.

сування комплексного підходу до вибору методів дослідження забезпечило досягнення мети та реалізацію завдань роботи.

Ніжинська третя жіноча гімназія була відкрита 20 вересня 1917 р. в м. Ніжин Чернігівської губ., в складі чотирьох класів з дозволу Піклувальника Київського навчального округу від 16 серпня 1917 р. за № 24856/3093¹. 1918 р. в гімназії було відкрито 5 клас, а згодом 6 та 7 класи.

Гімназію заснувала група вчителів закладів середньої освіти та професорів історико-філологічного інституту м. Ніжин, у складі 23 осіб. Щоб заклад відкрили швидше, його засновники доручили одному з колег — викладачу математики Б. К. Римші від власного імені просити дозволу на це. Відзначимо, що характерною рисою розвитку жіночої гімназійної освіти в Ніжині та загалом на Чернігово-Сіверщині в досліджуваній період було те, що аналогічними освітніми закладами й навчальним процесом там керували здебільшого фахівці, які мали глибокі знання з середньої та професійної освіти. Зазвичай вони активно сприяли вдосконаленню діяльності закладів, пропонували ефективні шляхи модернізації та закладали наукові засади для подальшого розвитку освітньої системи, враховуючи реалії того часу. Яскравим прикладом вважається Б. К. Римша, який був офіційним засновником гімназії, а сама школа носила назву Ніжинська жіноча гімназія ім. Римші. Щоправда, в протоколах засідань закладу фігурує назва — Ніжинська третя жіноча гімназія².

Про відкриття гімназії було проінформовано населення м. Ніжина та округу шляхом розклеювання оголошень, а також їх розсилань по населених пунктах та опублікуванням інформації в ніжинській газеті «Вісті»³.

Як свідчать архівні документи, на честь відкриття гімназії 1 жовтня 1917 р. планували провести урочистий захід, запросивши на нього всіх охочих мешканців міста й округи через оголошення. Програма святкування передбачала: 1) молебень свв. братам Кирилу і Мефодію, котрих як просвітників слов'янства обрали патронами відкриття жіночої гімназії, при церкві історико-філологічного інституту; 2) святкове зібрання в актовому залі інституту за участі запрошених почесних осіб міста, батьків учениць, членів ініціативної групи, педагогів, учениць і всіх тих кого цікавить освіта; 3) доповідь секретаря піклувальної ради про історію відкриття гімназії 4) доповідь секретаря педагогічної ради про організацію, склад педради й стан навчального закладу; 5) пісня; 6) привітання від організацій та окремих осіб; 7) відповідь на привітання засновника закладу або голови педагогічної ради; 8) промова директора інституту, члена піклувальної ради та викладача історії Ніжинської третьої жіночої гімназії І. П. Козловського; 9) Гімн⁴.

¹ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36.

² ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36.

³ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

⁴ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7.

Варто відзначити, що гімназію створювали без комерційних цілей, тому існувала вона переважно на кошти, отримані за навчання. На 1917–1918 н.р. вартість становила 100 руб. Вступний збір — 25 руб. Утім, оплата за навчання не покривала потреб гімназії. Тому вартість навчання поступово зростала. Враховуючи, що більшість учениць походила з малозабезпечених сімей, а також, щоб дітей не переводили до інших закладів, колектив гімназії вирішив оплату за навчання не підіймати вище за встановлену в подібних закладах Ніжина. Тому вже на 1919 р. пропонувалося підняти оплату до 160 руб., а вступний збір до 40 руб., а згодом розглядалися суми 260 руб. та 400 руб., а як видно з протоколу № 3 від 21 жовтня 1919 р. — обговорювали встановити плату за навчання як і в інших гімназіях — 1000 руб., зі збереженням вступного збору в сумі 40 руб.¹

Незважаючи на резолюції Чернігівського Губернського з'їзду комісарів по питаннях шкільних справ щодо запровадження безкоштовного навчання, гімназія зберігала плату за надання освітніх послуг. На засіданні виконавчого комітету жіночої гімназії було ухвалено, що безкоштовне навчання можливе лише за умови державного фінансування закладу².

Для багатьох батьків учениць такі суми були непосильні, тому вони зверталися до керівництва школи з проханням звільнити їхніх дітей від оплати за навчання. Як свідчать документи, більшість прохань було відхилено. Це пояснюється нестійким фінансовим становищем жіночої гімназії. Оскільки, як уже зазначалося, саме плата за навчання була основним джерелом доходу закладу. Щоб покращити матеріальне становище гімназії, піклувальна рада звернулася з проханням до Попечителя Київського навчального округу щодо виділення коштів на утримання гімназії з державної скарбниці хоча б на половину кошторису, бо Ніжинська 3-тя жіноча гімназія в розпорядженні не мала ніяких капіталів, через що навіть оплата праці працівників була значно нижчою, ніж в інших гімназіях.

Аналіз архівних документів свідчить, що на перше півріччя 1918 р. бюджет гімназії становив 11 704 руб. 42 коп. Сума складалася з грошей, які надійшли як плата за навчання — 5600 руб. (112 учениць по 50 руб.), вступних внесків учениць — 832 руб. 91 коп., а також залишку за попереднє півріччя — 5271 руб. 51 коп.³ Відомі й невеликі державні асигнування гімназії. Зокрема, штатним працівникам з державного бюджету було асигновано 5 тис. руб. надбавки за працю, проте, як видно з архівних документів, через революційні події 1917 р., ці кошти так і не були виплачені⁴. Бурхливі революційні події 1917 р. негативно вплинули й на освітній процес. Через неспокійну обстановку та безлад, який розпочався в Ніжині, гімназія, за роз-

¹ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 39 зв.

² ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 23.

³ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 9.

⁴ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36.

порядженням міського комісара, змушена була припинити заняття до стабілізації ситуації в місті. Такі заходи підтримало керівництво закладу з урахуванням того, що навчання проводилось у другу зміну й учениці поверталися додому пізно, що становило особливу небезпеку для їхнього життя¹.

Керівництво Ніжинської третьої жіночої гімназії зіштовхнулося з проблемою пошуку для неї приміщення. Для оренди розглядалося декілька варіантів приміщень, які б можна було використовувати в навчальних цілях. Спочатку планували орендувати приміщення жіночої гімназії ім. П. І. Кушакевич, утім, у другу зміну там навчалися учениці жіночої гімназії А. Ф. Крестинської. Тому було вирішено звернутися з проханням про приміщення до правління історико-філологічного інституту. З'ясувати детальну інформацію про умови оренди доручили О. П. Гурінову та І. П. Козловському. Аналіз архівних матеріалів свідчить про те, що справа вирішилася позитивно й жіночій гімназії безкоштовно надали приміщення чоловічої гімназії при історико-філологічному інституті кн. Безбородька. Окрім того, керівництву гімназії було запропоновано розглянути можливість залучати працівників інституту для потреб закладу за додаткову оплату.

Втім, у зв'язку з відкриттям додаткових класів при жіночій гімназії та використанням приміщень історико-філологічного інституту для військових потреб, як зазначено в архівних документах, виникла необхідність шукати нове приміщення для занять. Розглядалися всі наявні приміщення м. Ніжина, які здавалися в оренду. В результаті найбільше для потреб гімназії підійшов «Монастирський готель», який належав жіночому монастирю й мав вдалу локацію в центрі міста, на перетині Гоголівської та Київської вулиць. Л. І. Попелю, як члену піклувальної ради, доручили зустрітися з власницями приміщення та з'ясувати умови оренди. В ході перемовин ніжинський жіночий монастир погодився підписати контракт оренди готелю на 12 років з платою по 5000 руб. за рік протягом перших п'яти років та по 6 тис. 500 руб. в наступні роки². Втім, приміщення потребувало ремонту й забезпечення необхідним реманентом для навчання, чого гімназія в фінансовому плані дозволити собі не могла. Тому пропозицію відхилили. Зрештою, вибір зупинили на приміщенні гімназії ім. П. І. Кушакевич, де були сприятливіші умови для занять. Оскільки навчання для учениць гімназії ім. Римські передбачалось у другу зміну, то вкрай важливо було, щоб класні кімнати мали гарне освітлення. Тож керівництво Ніжинської третьої гімназії запросило спеціалістів зі встановлення електричного освітлення в тих кімнатах де воно було недостатнім або взагалі відсутнім.

Гімназія, як і будь-який заклад освіти, мала колегіальні органи влади: піклувальну раду та педагогічну раду. Згодом при школі було засновано батьківський комітет, який також брав участь у житті закладу.

¹ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 21.

² ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 14.

Піклувальна рада проводила засідання, на яких обговорювалися всі нагальні проблеми діяльності гімназії. Головою піклувальної ради був обраний Б. К. Римша. Членами ради були директор інституту І. П. Козловський; член окружного суду Л. І. Попель; наставник-керівник інститутської гімназії В. В. Кукаркін; викладачі жіночої гімназії С. П. Гурінов та Г. М. Іваниця; викладач жіночої гімназії П. І. Кушакевич В. Г. Павловський, який виконував обов'язки секретаря. За перше півріччя 1917–1918 н. р. було проведено 7 засідань, що свідчить про активну діяльність цього колегіального органу.

Педагогічна рада на початку заснування гімназії виконувала такі функції: обирала голову педагогічної ради; розподіляла навантаження між викладачами на рік; складала розклад вступних екзаменів; обирала в. о. керівниці гімназії та обирала термін офіційного й фактичного відкриття гімназії, початок навчальних занять, порядок прийому учениць до закладу тощо¹.

Головою педагогічної ради був обраний С. П. Гурінов. В. о. керівниці гімназії була призначена В. Д. Булах. Згодом до обов'язків педагогічної ради входили: розгляд розпоряджень вищого керівництва щодо навчальної й виховної частин гімназії та поточних справ.

Відповідно до архівних матеріалів, у гімназії було укомплектовано штатний педагогічний колектив та викладалися такі дисципліни:

1. Закон Божий: законовчитель Ніжинської жіночої гімназії ім. П. І. Кушакевич — священник Г. І. Спаський;
2. російська мова: К. М. Лазоренко — вчителька Ніжинської жіночої гімназії ім. П. І. Кушакевич; Г. М. Іваниця — викладач Ніжинської класичної гімназії; В. Г. Павловський — учитель Ніжинської жіночої гімназії ім. П. І. Кушакевич;
3. арифметика: Ю. М. Рапопорт — класна наглядачка Ніжинської жіночої гімназії ім. П. І. Кушакевич; О. О. Камєнєв — викладач Комерційного училища;
4. історія: В. А. Безсмертний — викладач класичної гімназії; І. П. Козловський — директор історико-філологічного інституту;
5. географія: Є. М. Наголкіна — вчителька Ніжинської жіночої гімназії ім. П. І. Кушакевич; В. В. Кукаркін — наставник-керівник класичної гімназії;
6. природознавство: О. Д. Замислова — мала звання домашньої вчительки
7. французька мова: К. О. Максимович — викладач класичної гімназії.
8. німецька мова: К. А. Фогель вчителька Ніжинської чоловічої гімназії і жіночої гімназії ім. Крестинської; М. А. Живаго — викладач класичної гімназії;
9. Рукоділля: Н. П. Гурінова — вчителька Ніжинської жіночої гімназії ім. П. І. Кушакевич;

¹ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

10. каліграфія: К. Г. Тітов — викладач комерційного училища; М. А. Рейхерт — вчителька Ніжинської жіночої гімназії ім. П. І. Кушакевич.

Згодом до переліку обов'язкових предметів додалося малювання, яке викладала М. А. Рейхарт.

Також, до навчально-виховного персоналу входили класні наглядачі: В. Д. Булах, В. А. Кунсєлакись, О. Ф. Цуйманова¹. Вони слідкували за поведінкою та успішністю закріплених за ними класів.

При школі була лікарка — Є. М. Розенберг-Усата й допоміжний персонал (робітники — Ф. С. Устимченко, А. П. Матусевич, М. І. Мірошніченко, Є. Т. Линник, М. І. Косенко²).

Батьківський комітет був заснований 19 листопада 1917 р. Головою обрали С. П. Шабельського, проте 21 січня 1918 р. він звільнився з посади за власним бажанням, а на його місце обрали М. Н. Яковлеву³. 25 березня Яковлева виїхала з м. Ніжин, тому головою Батьківського комітету став К. Л. Байдуков.

Членами батьківського комітету, обраними шляхом таємного голосування, були призначені: К. Л. Байдуков, М. П. Кривець, С. М. Глиняний, С. П. Шабельський, В. П. Доброницький, Ф. К. Усенко, П. Г. Гиренко, О. М. Хільченко. До складу педагогічної ради гімназії від батьківського комітету входили П. Г. Гиренко, О. М. Хільченко та В. П. Доброницький.

На засіданнях батьківського комітету обговорювалися питання, що стосувалися діяльності гімназії: придбання палива, допомога малозабезпеченим ученицям, одноразовий внесок на канцелярські витрати комітету в сумі 163 руб. 50 коп. (по 1 руб. 50 коп. за кожен ученицю), вирішення деяких питань навчального процесу тощо⁴.

Зараховували до гімназії за результатами вступних іспитів. Як свідчать архівні матеріали, в рік відкриття закладу екзамену було заплановано на 5 вересня, а 4 вересня зібралась ініціативна група для вирішення основних питань⁵. Дітей, чий батьки служили в армії, приймали поза конкурсом. Окрім екзаменів, учениці мали подати такі документи: заяву на вступ, метрику й медичну довідку. Заняття розпочиналися 20 вересня 1917 р., з перервою на зимові та весняні канікули, й тривали до 1 червня. Уроки, через другу зміну, ки розпочинались о 14:00. Урок тривав 45 хв. У гімназії були запроваджені класні журнали, де відмічали відсутніх і успішність учениць, та використовувалися щоденники, куди виставляли оцінки гімназисток, щоб батьки мали змогу ознайомитися з досягненнями дітей.

На початок навчального семестру — 20 вересня 1917 р. — учениць було 110. Протягом першого півріччя 2 учениці вибуло, а 4 — вступили-

¹ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 6.

² ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 11.

³ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 25.

⁴ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

⁵ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

ло до навчального закладу. На 1 січня 1918 р. учениць у гімназії було 112 (I клас — 29, II — 15, III — 29, IV — 39).

За віросповіданням гімназистки розподілялися так: православних — 57; римо-католичок — 3; інших вірувань — 1; іудейок — 51¹. Як бачимо, крім дітей православних, багато було дівчат іудейської віри. Така тенденція спостерігається й в інших жіночих навчальних закладах Ніжина. Це пояснюється відсутністю обмежень для навчання іудейок у середніх закладах освіти. До наступного класу переводили за результатами успішності.

Дівчат, які мали низькі показники успішності з деяких предметів, могли перевести до наступного класу за умови складання перевірочних іспитів. Учениць, котрі мали низький рівень знань з більшості предметів, залишали на наступний рік. Аналіз архівних матеріалів свідчить, що найнижчий показник успішності учениці мали з математики, меншою мірою — з російської мови та іноземних мов. Деякі учениці мали труднощі з малюванням².

Викладання в гімназії, згідно з програмами Міністерства народної освіти, велося російською мовою. Відповідно до закону про обов'язкове вивчення предметів українознавства, у закладі вводилися й уроки української мови.

Як свідчить більшість наукових розвідок, що висвітлюють проблематику жіночої освіти в Україні: навіть на початку ХХ ст. освітній процес не був спрямований на українізацію. Предмети викладали російською мовою (Сухенко, Т. В. 1998, с. 73).

Таблиця 1. Тижневий навчальний план Ніжинської 3-ї жіночої гімназії (1919 р.)³

Предмети	Класи						Всього
	I	II	III	IV	V	VI	
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	12
Російська мова	4	4	3	3	3	3	20
Арифметика та математика	3	3	3	3	4	4	20
Природознавство	—	—	—	2	2	—	4
Фізика	—	—	—	—	—	3	3
Географія	2	2	2	2	—	—	8
Історія	—	—	2	2	3	3	10
Руходія	2	2	2	2	2	2	12
Каліграфія	2	2	—	—	—	—	4
Малювання	2	2	2	2	2	2	12
Французька мова	—	5	5	4	5	4	23
Німецька мова	5	4	4	4	4	3	24
Гімнастика	1	1	1	1	—	—	4
Спів	2	1	1	—	1	1	6
Малоросійська мова	3	2	3	3	2	2	15

Також відзначимо, що навчальні плани та освітні програми середніх жіночих закладів професійної освіти затверджувала педагогічна рада кожної окремої школи, що зумовлювало їхню варіативність. Зазвичай навчальний процес охоплював загальні дисципліни, характерні для всіх типів серед-

¹ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Стр. 10. Арк. 13.

² ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Стр. 2. Арк. 37–38.

³ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Стр. 2. Арк. 93.

ніх жіночих навчальних закладів, а також спеціалізовані предмети, серед яких були арифметика, географія, історія, фізика, рукоділля, каліграфія, іноземні мови, малювання тощо.

При гімназії була невелика бібліотека, яка мала тільки 67 книг. Не маючи достатньої матеріально-технічної бази для забезпечення освітніх потреб учениць, жіноча гімназія співпрацювала з різними закладами освіти м. Ніжин. Так, учениці й викладачі Ніжинської третьої жіночої гімназії могли користуватися навчально-методичними матеріалами та бібліотекою чоловічої гімназії при історико-філологічному інституті кн. Безбородька¹. Прохання надати можливість користуватися бібліотекою ученицям закладу надходило до піклувальної ради жіночої гімназії П. І. Кушакевич². Також керівництво третьої жіночої гімназії просило в усіх навчальних закладів Ніжин по жертвувати на користь їх бібліотеки дублети книг.

Відзначимо, що значна увага приділялася гуртковій роботі. Так, окрім занять, учениці гімназії мали змогу відвідувати різні гуртки. Зокрема діяв гурток з вивчення української літератури та історії України, історії рідного міста й танцювальний гурток. Цікавим є також те, що викладачі гімназії з профорієнтаційною і розвивальною метою проводили екскурсії на місцеві заводи та фабрики, майстерні й електростанцію. Значне місце в позаурочній роботі відводилося літературним бесідам, музичним вечорам і ювілейним заходам, присвяченим видатним діячам літератури, мистецтва, культури тощо. Організовувалися добродійні вечори, щоб зібрати кошти для нужденних учениць гімназії.

Наголошуємо, що в складний революційний час у гімназії було запроваджено безкоштовні сніданки — чай з хлібом та цукром. Продукти для сніданків видавала рада народного господарства за твердими цінами позачергово, за кошти комісаріату освіти. До того ж треба згадати, що згодом для потреб учениць колектив закладу розглядав можливість обробляти земельні наділи для вирощування овочів і зернових культур. Як видно з протоколу № 29 від 31 березня 1920 р., керівництво школи під город просило виділити півдесятини землі у Графському парку, де передбачалося саджати картоплю, буряк, квасоллю, цибулю й капусту. А також, за можливості, просили виділити землю на полі для засіву її гречкою, просом, гірчицею та іншими культурами³.

З утвердженням на Чернігівщині радянської влади, на початку навчального 1919 р., передбачалося перетворити гімназію ім. Римші на єдину трудову школу з поділом на школу I (1–3 класи) та II ступеня (всі решта класів). Як свідчать документи, вже 1920 р. школа змінила назву на Ніжинську радянську школу I і II ступеня, а потім — на семилітню 32 Ніжинську радянську школу⁴.

¹ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 4.

² ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 25.

³ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 111.

⁴ ВДАЧОН. Ф. 1396. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 120.

Отже, Ніжинська третя жіноча гімназія була заснована з метою забезпечити освітніми потребами учениць м. Ніжина та округи, оскільки через перенаповнення інші заклади не мали змогу зарахувати всіх охочих. Навчальний заклад було створено на громадських засадах за ініціативою професорсько-викладацького складу м. Ніжина, тому єдиним джерелом фінансування гімназії були кошти за навчання, вартість якого поступово зростала. Навчально-виховний процес закладу був організований так, що учениці могли не лише вивчати дисципліни, але й брати участь у літературних та історичних гуртках, виступах, різних заходах, що сприяло їхньому всебічному розвитку. Проте, незважаючи на прогресивні зміни, розвиток жіночої освіти в Ніжині стикався з низкою труднощів, це стосувалося насамперед недостатнього фінансування, відсутності власного приміщення та необхідної матеріально-технічної бази. Попри такі негаразди, жіноча третя гімназія функціонувала, співпрацювала з іншими закладами й установами, збільшуючи кількість навчальних класів і дисциплін. Утім, з приходом радянської влади гімназію було реорганізовано в радянську школу, яка діяла відповідно до радянських канонів.

Аніщенко, О. 2000. Деякі аспекти розвитку жіночої педагогічної освіти в Україні (кінець XIX — початок XX ст.). *Початкова школа*. № 3. С. 46–47.

Гучок, Ю. & Рига, Д. 2022. Схожість та відмінність освітніх та навчальних принципів функціонування чернігівських жіночої та чоловічої гімназій на основних етапах їх становлення та розвитку у XIX — на початку XX ст. *Сіверянський літопис*. № 5–6. С. 120–128. DOI: 10.5281/zenodo.7747327.

Діденко, Т. 2021. Жіноча гімназія Г. Ф. Крестинської у Ніжині. *Ніжинська старовина*. Серія: Пам'яткознавство Північно-Східного регіону України. № 14. Вип. 29. С. 59–69.

Добровольська, В. А. 2002. Становлення та розвиток системи жіночої освіти України на початку XX століття. *Південний архів*. Історичні науки. Вип. VIII. С. 108–115.

Клочко, О. М. 2017. Організаційно-змістові аспекти підготовки домашніх вчителок в жіночих гімназіях Північного Сходу України (друга половина XIX — початок XX століття). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Vol. V (57). Issue 129. С. 18–21.

Кобченко, К. 2012. Гендерні зміни в українському суспільстві в сер. XIX — на поч. XX ст. як складова європейських цивілізаційних процесів. *Українознавчий альманах*. Вип. 8. С. 271–274.

Самойленко, Г. В., Самойленко, О. Г. & Самойленко, С. Г. 1996. Розвиток освіти та науки в Ніжині в XVII–XX столітті: нариси культури. Ніжин. Ч. 3. 224 с.

Самойленко, О. В. 2013. Особливості розвитку жіночої гімназійної освіти в Ніжині в другій половині XIX — на початку XX ст. *Психолого-педагогічні науки*. № 5. С. 280–284.

Сухенко, Т. В. 1998. Жіноча середня освіта в Україні (XIX — поч. XX ст.). *Український історичний журнал*. № 5. С. 63–74.

Anishchenko, O. 2000. Deiaci aspekty rozvytku zhinochoi pedahohichnoi osvity v Ukraini (kinets XIX — pochatok XX st.) [Some Aspects of the Development of Women's Pedagogical

Education in Ukraine (Late 19th — Early 20th Centuries)]. *Pochatkova shkola*. № 3. S. 46–47. [In Ukrainian].

Huchok, Yu. & Ryha, D. 2022. Skhozhist ta vidminnist osvितnikh ta navchalnykh pryntsyypiv funksiuvannya chernihivskykh zhinochoi ta cholovichoї himnazii na osnovnykh etapakh yikh stanovlennia ta rozvytku u XIX — na pochatku XX st. [Similarities and Differences of Educational and Training Principles of Functioning of Chernihiv Female and Male Gymnasiums at the Main Stages of Their Formation and Development in the 19th — the Early 20th C.]. *Siverianskyi litopys*. № 5–6. S. 120–128. DOI: 10.5281/zenodo.7747327. [In Ukrainian].

Didenko, T. 2021. Zhinocha himnaziia H. F. Krestynskou u Nizhyni [Women's Gymnasium of H. F. Krestynska in Nizhyn]. *Nizhynska starovyna*. Seria: Pam'iatkoznavstvo Pivnichno-Skhidnoho rehionu Ukrainy». № 14. Vyp. 29. S. 59–69. [In Ukrainian].

Dobrovolska, V. A. 2002. Stanovlennia ta rozvytok systemy zhinochoї osvity Ukrainy na pochatku XX stolittia [Formation and Development of the Women's Education System in Ukraine at the Beginning of the 20th Century]. *Pivdennyi arkhiv*. Vyp. VIII. S. 108–115. [In Ukrainian].

Klochko, O. M. 2017. Orhanizatsiino-zmistovi aspekty pidhotovky domashnikh vchytelok v zhinochykh himnaziakh Pivnichnoho Skhodu Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX stolittia) [Organizational and Content Aspects of Training Home Teachers in Women's Gymnasiums in the Northeast of Ukraine (Second Half of the 19th — Early 20th Centuries)]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. Vol. V (57). Issue 129. S. 18–21. [In Ukrainian].

Kobchenko, K. 2012. Genderni zminy v ukrainskomu suspilstvi v ser. XIX — na poch. XX st. yak skladova yevropeiskykh tsyvilizatsiinykh protsesiv [Gender Changes in Ukrainian Society in the Mid-19th — Early 20th Centuries as a Component of European Civilizational Processes]. *Ukrainoznavchyi almanakh*. Vyp. 8. S. 271–274. [In Ukrainian].

Samoilenko, H. V., Samoilenko, O. H. & Samoilenko, S. H. 1996. Rozvytok osvity ta nauky v Nizhyni v XVII — XX stolitti: narysy kultury [Development of Education and Science in Nizhyn in the 17th — 20th Centuries: Essays on Culture]. Nizhyn. Ch. 3. 224 s. [In Ukrainian].

Samoilenko, O. V. 2013. Osoblyvosti rozvytku zhinochoї himnaziinoї osvity v Nizhyni v druhii polovyni XIX — na pochatku XX st. [Features of the Development of Women's Gymnasium Education in Nizhyn in the Second Half of the 19th — Early 20th Centuries]. *Psykhologo-pedahohichni nauky*. № 5. S. 280–284. [In Ukrainian].

Sukhenko, T. V. 1998. Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX — poch. XX st.) [Women's Secondary Education in Ukraine (19th — Early 20th Centuries)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. S. 63–74. [In Ukrainian].